

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December - 2018

SPECIAL ISSUE- 79

Political History of Peasant - Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M. N. Gulve

Principal,

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

December-2018 Special Issue - LXXIX

Political History of Peasant- Workers Movements in Maharashtra

Guest Editor :

Dr. M.N. Gulve

Principal

Shri Sant Gajanan Mahavidyalaya, Kharda,
Tal. Jamkhed, Dist. Ahmednagar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue

Mr. Nakul Khawale (Kharda)

Mr. Dhananjay Jawalekar (Kharda)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik.
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon.
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- ❖ Dr. Samjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.]
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.]
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.]
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.]
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.]
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkheda [M.S.]

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

32	अहमदनगर जिल्ह्यातील समाजवादी व डाव्या चळवळीतील नेतृत्वाचे शेतकरी व कामगार चळवळीतील योगदान	डॉ. संजय गायकवाड व प्रा. जिजाभाऊ घुले	141
33	शेतकरी-कामगार चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	प्रा. महेश कुलकर्णी	145
34	भारतातील शेतकरी संघटना व शेतकऱ्यांच्या समस्या	प्रा. विजय गावंडे	148
35	भारतीय किसान संघ	दत्तात्रय जाधव	152
36	डॉ. आंबेडकरांनी कामगार चळवळीसंबंधी भूमिका : एक अवलोकन	प्रा. शेषनारायण वडवे	158
37	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीचा राजकीय इतिहास	दिपक भगुरे	161
38	१९ व्या शतकातील कामगारांची स्थिती सुधारण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने केलेले कायदे	डॉ. जगदीश भेलोंडे	164
39	शरद जोशी यांच्या शेती विषयक लढ्यांचा (कापूस, कांदा, ऊस, भाव विषयी लढ्यांचा) आढावा	डॉ. जे. एम. बोचरे	168
40	शेतकरी चळवळ आणि शरद जोशी यांचे ग्रामीण शेतकरी महिला सबलीकरणातील योगदान	डॉ. बाबासाहेब देशमुख	171
41	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीच्या इतिहासातील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान	डॉ. सुनिता गित्ते	174
42	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. गणपत गट्टी	176
43	शेतकऱ्यांचा संघटीत संघर्ष : मुळशी सत्याग्रह	प्रा. धनंजय जवळेकर	179
44	महाराष्ट्रातील कामगार विद्रोह: ऐतिहासिक परिपेक्ष (१८७५-९९)	प्रा. दिलीप गिऱ्हे	183
45	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीची वाटचाल व तिच्या पुढील आव्हाने	प्रा. नकुल खवले	187
46	महिला किसान अधिकार मंच या चळवळीचा चिकित्सक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा आणि विदर्भ	डॉ. आर. आर. बेनवाड	191
47	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती	डॉ. उत्तम राठोड	195
48	ऐतिहासिक कामगार चळवळ	कु. सानिया पठाण	199
49	महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनांची आंदोलने	शेख महमूद शेख हल्लिम	208
50	लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे ऊसतोड कामगारांचे प्रश्नासंबंधी विचार	डॉ. बी. के. शेष	214
51	शेतकरी आंदोलनात महिलांचा सहभाग	डॉ. जे. एम. बोचरे श्री के. डी. पल्लेवार	218
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कामगारांसाठी केलेले कार्य	हनुमान वांकर	221
53	आधुनिक महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ	डॉ. एन. डी. नाईक व डॉ. राधाकृष्ण जोशी	223
54	शेतकरी संघटना	डॉ. दिगंबर सोनवणे	226
55	महाराष्ट्रातील १८७५ चा शेतकरी विद्रोह	प्रा. गणेश वाघ	229
56	भारतातील कामगार चळवळ : एक दृष्टीक्षेप	डॉ. जे. के. भालेराव	231
57	कष्टकऱ्यांचे कैवारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. समाधान लोंढे	234
58	महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळ : काल आणि आज	डॉ. त्रिंबक राजदेव	238
59	कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि मराठवाड्यातील भूमीहीनांचा सत्याग्रह	डॉ. विष्णू वाघमारे	244
60	जायकवाडीच्या पाण्यासाठी मराठवाड्यातील चळवळी	प्रा. शिवानंद जाधव	247

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the paper on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी संघटन व जागृती.

डॉ. उत्तम राठोड
इतिहास विभाग प्रमुख
नूतन महाविद्यालय, सेलू
ता. सेलू जि. परभणी

सारांश :-

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात शेतकरी व ब्रिटीश शासन यांच्यातील संबंध शोषक-शोषित असे होते. एतद्देशीय संस्थानेदेखील याला अपवाद नव्हती. साम्राज्यवादी शक्तींशी त्यामुळे साहजिकच शेतकरी वर्गाचा संघर्ष अपरिहार्य होता. ब्रिटीश काळात शेतकरी जमीन मालक न राहता तो खंडाने जमीन कसनारा शेतमजूर झाला. जमीनीची मालकी ही शेतसारा भरणाऱ्या मध्यांस्थाकडे गेली. त्यामुळे स्थानिक जमीनदार, सावकारदेखील शेतकरी उठावाचे, संघर्षाचे लक्ष ठरले. कर्जबाजारी, भूमिहीन शेतकऱ्यांनी आपल्यावरील शासन, सावकार व जमीनदारांकडून होणाऱ्या अन्यायाच्या व शोषणाच्या विरोधात चळवळी उभारल्या. १८५७ ते १९२१ हा कालखंड म्हणजे शेतकरी चळवळीचा शुभारंभ होय. या काळात शेतकरी संघटीत होवून अन्यायाविरुद्ध संघटीत झाला.

उद्देश :-

१. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शेतकरी वर्गातील जाणीव जागृतीवर प्रकाश टाकणे.
२. ब्रिटीशकाळातील प्रमुख शेतकरी संघर्षाचा आढावा घेणे.

स्वरूप व व्याप्ती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील शेतकरी वर्गातील जागृतीचा आढावा घेण्यात आला आहे. यासाठी फक्त महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटन व उठावांची माहितीयावर प्रकाश टाकला आहे.

संशोधन पध्दती :-

या शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक वर्णनात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक शेतकरी चळवळी झाल्या आहेत. या चळवळी जशा ब्रिटीश शासनाच्या शेतसारा वाढविण्याच्या धोरणाविरुद्ध झाल्या, तशाच त्या सावकार, जमीणदार व भांडवलदारांकडून होणाऱ्या शेतमजूर, आदिवासी, खंडकऱ्यांच्या शोषणास विरोध करण्यासाठी संघटीत झाल्याच्या दिसतात.

भारतात ब्रिटीश राजवटीने येथील समाजावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक कायदे, नियम केले. शेतीवरील शेतसारा (कर) वाढवून आपले आर्थिक उत्पन्न वाढविण्याचे धोरण अवलंबले. तसेच येथील 'जमीनदार, भांडवलदार व सावकारांनीही शेतकऱ्यांना चढ्या व्याजदाराने कर्ज देऊन कर्जबाजारी शेतकऱ्यांच्या जमीनी बळकवण्याचा प्रयत्न केला. कर्जबाजारी, भूमिहीन शेतकऱ्यांनी आपल्यावरील शासन व सावकार, जमीनदारांकडून होणाऱ्या अन्यायाच्या व शोषणाच्या विरोधात चळवळी उभारल्या, या चळवळींनी जसे ब्रिटीश शासन व्यवस्थेला आव्हान दिले, तसेच येथील सावकाराशीही व जमीणदारांनीही आव्हान देऊन ती व्यवस्था खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसते.'१

महाराष्ट्रात सर थॉमस मनरो व रीड या इंग्रज अधिकाऱ्यांनी मध्यांस्थाऐवजी शेतकऱ्यांकडून सारा गोळा करावा, अशी सूचना केली. 'त्यानुसार १८२० पासून महाराष्ट्रात रयतवारी पध्दती सुरू झाली. त्यामुळे सरकार

जयानंदार बनले. शेतकरी याग धारण्यासाठी कर्ज काढू लागले व कर्जबाजारी झाले.^२ शेतसारा वसुलीसाठी अन्नधान्याऐवजी नगदी घिकाला महत्त्व दिले जाऊ लागले. त्यामुळे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वारंवार घडणाऱ्या दुष्काळांनी अधिकाधिक उग्र स्वरूप धारण केले. इंदापूर तालुक्यात १८७१ व १८७२ साली पाऊस कमी झाल्याने पीक जेमतेम आठ-बारा आणे आले होते. तरीही उरलेला जबर सारा वसूल करण्यात महसूल अधिकारी द्यायामाया दाखवण्यास तयार नव्हते. 'तेव्हा १८७३ च्या जुलैमध्ये इंदापूर तालुक्यातील वतनदार देशमुख गोपाळ नरसिंग देशमुख यांनी अडोच हजार शेतकऱ्यांच्या सहानिशी मुंबई सरकारकडे एक अर्ज धाडला. आपले हक्क सावकारांनी व सरकारने हिरावून घेतल्याने आपली स्थिती भूदासासारखी झाली असल्याचे गा-हाणे या अर्जात मांडले होते. शेतकऱ्यांची कड घेऊन पुण्याची सार्वजनिक सभाही फॅन्सिस व वॅडिंग्टन साहेबांनी १८६६ साली केलेल्या जमाबंदीचा फेरविचार करावा अशी मागणी करू लागली.'^३ फॅन्सिस साहेबांच्या जमाबंदीतील उणिवा व दोष दाखविणारा एक अहवाल सार्वजनिक सभेच्या एका उपसमीतीने तयार केला. शेतकऱ्यांची सुस्थिती नसून हलाखीची परिस्थिती असल्याचे सार्वजनिक सभेने दाखवून दिले होते, त्यामुळे मुंबई सरकारनेही या जमाबंदीची फेरतपासणी केली, पुण्याच्या सार्वजनिक सभेने महाराष्ट्रात प्रथमतः शेतकरी प्रश्नांवर सरकार दरबारी वाचा फोडली. सार्वजनिक सभेच्या कार्यकर्त्यांनी ठिकठिकाणच्या शेतकऱ्यांमध्ये फॅन्सिसच्या जमावाविरुद्ध प्रचार केल्याने शेतकरी पूर्वी विगेट यांनी टरविल्याप्रमाणेच सारा देणार असे म्हणू लागले. अहमदनगर, सोलापूर, पुणे या जिल्ह्यात सावकारांविरुद्ध शेतकऱ्यांनी आपल्या विरोधाचा रोख वळवला कारण सारा तेच वसूल करीत, १२ मे १८७५ रोजी भिमथडी तालुक्यातील सुपे येथे त्यांनी वाण्यांची घरे व दुकान लुटली. सावकारांचे दस्ताऐवज नष्ट करण्यात आली कारण त्यात शेतजमीणीचे खरेदीपत्र असत. १८७५ च्या पुणे जिल्ह्यातील दंगलीत कर्जरोखे व दस्ताऐवज जाळण्यावर शेतकऱ्यांचा भर होता. सुप्याच्या शेतकरी बंडाचे लोण इंदापूर, पुरंदर, पारनेर, श्रीगोंदे वगैरे ठिकाणी पोहचले, १८७५ च्या शेतकरी उठावास ब्रिटीश शासन 'दख्खनचे दंगे' म्हणू लागले. लुटालूट, जाळपोळ झाली तरी सावकारांना ठार मारण्यासारखे गंभीर गुन्हे फारच तुरळक प्रमाणात घडले. या लढ्यामुळे इंग्रज सरकार नरमले व १८७९ च्या 'डेक्कन ऑग्रिकलरिस्ट रिलीफ ॲक्ट' तयार करण्यात आला.

शेतकऱ्यांच्या बंडाची सुरवात तशी १८३२ ला झाली. पुण्यात शेतकऱ्यांनी बळजबरी धान्यवसुलीमुळे दंगा केला. लोकांनी धान्याची कोठारी लुटली. डोईजड कर भरावा लागतो म्हणून १८५२ मध्ये खानदेश येथे जमिनीची पहाणी करण्यास गेलेल्या सरकारी पथकावर शेतकऱ्यांनी हल्ला केला. व दखन दंग्याची पहाणी करून सरकारला निवेदन केले व दख्खन दंग्याची जबाबदारी सरकारवर टाकली. शेतकऱ्यांना कर्ज देण्याची व्यवस्था करा, शेती शिक्षण द्या, अशा मागण्या सरकारपुढे केल्या. त्यामुळे शेतकरी उठाव दुष्काळामुळे सरकारने केड याच्या अध्यक्षतेखली दुष्काळ समिती नेमली: या समितीसमोर सार्वजनिक काका (गणेश वासुदेव जोशी) साक्ष दिली. 'सार्वजनिक सभेच्या माध्यमातून टिळकांनी खंडबंदीची चळवळ सुरू केली. या चळवळीत भाग घेतल्याबद्दल प्रा. अच्युतराव साठे, दतोपंत आपटे, पराजपे, कारूळकर, पिंपुटकर, या कार्यकर्त्यांवर सरकारने खटले उभारले.'^४ 'महात्मा फुले यांनी देखील आपल्या साहित्यातून शेतकरी वर्गाच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य केले. 'शेतकऱ्यांचा असुड' या त्यांच्या ग्रंथात चिंतनशील व विचारांना अनुभव येतो'^५ केवळ शेतकरी व शेतमजुरांचाच अंतर्भाव त्यांनी शेतकरी वर्गात केला नाहीतर शेतीशी निगडित कारागिर व स्त्रिया या सर्वांचा अंतर्भाव महात्मा फुल्यांच्या शेतकरी संकल्पनेत येतो. त्यांनी शेतकऱ्यांचे शोषण करणारा समाजातील दुसरा वर्ग म्हणजे ब्राह्मण वर्गाकडून होणाऱ्या शोषणावरही प्रकाश टाकला आहे. 'ब्राह्मणांचे कसब' या ग्रंथात त्यांनी यावर सविस्तर उहापोह करून शेतकरी वर्गात जागृती घडवून आणली. महात्मा फुले यांनी प्रत्यक्ष जरी शेतकऱ्यांची चळवळ उभी केली

नसली तरी शेतकऱ्यांच्या दृष्टीकोनातून त्यांनी सामाजिक परिस्थितीचा विचार केला. न्यायमूर्ती रानडे यांनी देखिल शेतकऱ्यांची बाजू मांडताना 'मुळात दोन वेळच्या खान्याची तादात असणारा शेतकरी शेतसारा भरणार कुठून व त्यातही सरकारचे तो जबरीने वसूल करायचे म्हटले तर ते अन्यायकारकच आहे,' अशी बाजू दुष्काळ आयोगासमोर मांडली. पुढे जावून ते म्हणाले की, शेतसारा म्हणजे नुसता जमिनीवरचा खंड नाही, तर शेतकऱ्यांची मजुरी व नफ्यावरचा तो कर आहे व या देशात खरा जमिनदारी सरकार आहे, बाकी सर्व बटईदार आहेत. शेतकऱ्यांची क्रयशक्ती दिवसेंदिवस कमी होत आहे व त्यासाठी सरकारी धोरणच जबाबदार आहे. अशी सरकारवर टिका त्यांनी केली, 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देखील इग्रजांच्या या अन्यायी शेतसारा धोरणावर टिका केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्यात शेतकऱ्यांच्या हितासाठी लँड मॉर्गज बँका, कृषीउत्पन्न बाजार, सहकारी सोसायट्या स्थापन करण्याचे आश्वासन दिले. शेतीचे छोटे - छोटे तुकडे जेणेकरून होणार नाहीत याकडे लक्ष देण्याचे आश्वासन दिले. खोती आणि तालुकादारी पध्दतीतील कुळांना संरक्षण देण्याचे वचन दिले. शेतीवर अवलंबून असणारी संख्या कमी करणे आणि त्यांना औद्योगिक विकासात गुंतविणे.'६ या स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्याच्या धोरणावरून डॉ. आंबेडकरांची शेतकरी वर्गाविषयीची कळकळ जाणवते.

पुणे जिल्ह्याच्या हवेली तालुक्यातील मुळशी पेट्यातील ५४ गावे टाटानी मुंबई शहरातील कापड गिरण्यांना पाणीपुरवठा व्हावा तसेच वीजनिर्माती व्हावी यासाठी धरणाखाली जाणार होती. मुळशी धरणाला त्यामुळे स्थानिक शेतकऱ्यांचा विरोध होता. 'भूसंपादन कायद्याचा दूरपयोग करून सरकार हिंदुस्तानातील निरनिराळ्या प्रांतात भांडवलदार- कारखानदारांचे हित लक्षात घेऊन मोठ्या प्रमाणवर जमीन ताब्यात घेत असल्याने असंख्य गरिबांना, घरादारांना, जमिनीला व उदरनिर्वाहाच्या व्यावसायाला मुकावे लागत आहे, या वस्तुस्थितीकडे केळकरांनी काँग्रेसचे लक्ष वेधले होते. काँग्रेस हा ठराव मंजूर केला.'७ व शेतकऱ्यांच्या सत्याग्रहात भाग घेतल्याने सेनापती बापटांना नऊ वर्षे तुरुंगात काढावी लागली पण या लढ्यामुळेच शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाईची रक्कम मिळाली हेही तितकेच खरे, 'महात्मा फुले शेतकरी विषयक कार्याचा वारसा कृष्णराव भालेकरांनी पुढे चालविला. आपल्या दीनमित्र पत्रात त्यांनी त्याविषयी जनजागृती केली. त्यांनी कारखाने आणि व्यापार चालविणारी शेतकरी मंडळी' अशी कंपनी स्थापन करण्याची आवश्यकता स्पष्ट केली.'८ या विचारातूनच शेतकरी संस्था, सहकारी संस्था उदयाला आल्या. सत्यशोधक चळवळ विद्याप्रसारक चळवळ मूलतः जशी होती तशी ती शेतकरी कामकरी व मजूर चळवळ होती. वतनदारी कोणाचिही असो ती नाहीशी करणे, खऱ्या संत्यशोधकाचे कार्य आहे असा प्रचार 'दीनबंधू' या पत्रातून व्यक्त होत असे.

'१९३० ते १९५० या २० वर्षातच कोल्हापूर, सांगली, पुणे, अहमदनगर व नाशिक जिल्ह्यातील ८५ हजार एकर जमीन पाटपाण्याच्या हक्कासह खाजगी साखर उद्योगांच्या हवाली केली व हजारो शेतकऱ्यांना देशोधडीला लावले.'९ त्यामुळे साखर उद्योग हा शेतकऱ्यांच्या शोषनाचा नवीन मार्ग बनला. पण १९४५ साली बेलापूर येथे भरलेल्या शेतकरी मेळ्यात बागायतदार परिषदेसमोर विठ्ठलराव विखे पाटील यांनी शेतकऱ्यांच्या मालकीचा कारखाना असावा असा विचार मांडला, हा विचार डॉ. धनंजय गाडगीळ यांना इतका आवडला की त्यांनी त्यांच्यासोबत शेतकरी वर्गात फीरून २ लाख रुपये भागभांडवल गोळा करून शेतकऱ्यांचा सहकारी साखर कारखाना उभारून खाजगी, सावकारी, भांडवलदारी साखर उद्योगास शह दिला.'१० शेतकऱ्यांमध्ये केवळ आर्थिक जागृतीच घडून आली नाही तर आपले हितसंबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी शेतकरी वर्गाला आपला स्वतंत्र पक्ष असावा

असे वाटू लागले. '११ सप्टेंबर १९४६ रोजी पुण्यात असंतुष्ट काँग्रेस नेत्यांची बैठक होऊन काँग्रेस शेतकरी कामगार संघ स्थापन झाला.' 'यातूनच शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना दोन वर्षांत घडून आली.' ११

निष्कर्ष :-

शेतकरी वर्गातील जागृतीमुळे व समाजसुधारणा चळवळीमुळे शेतकरी वर्गातील संघटने बद्दल जाणीव तीव्र झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी आंदोलनांमुळे आपली आर्थिक पिळवणूक ही साम्राज्यशाही ब्रिटीशांमुळे होते ही जाणीव निर्माण झाल्याने शेतकरी वर्गाने स्वातंत्र्य चळवळीत आपले योगदान दिले. व शेतकरी चळवळ ही स्वातंत्र्य चळवळीचा भाग बनली.

संदर्भ :-

१. डॉ. खांदवे एकनाथ, शेतकरी संघटना ते स्वातंत्र्य भारत पक्ष एक वाटचाल, प्रथमावृत्ती, २००६, अहमदनगर, पृष्ठ क्र. ४९
२. राऊत गणेश, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, इ.सन. १८१८-१९६०, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, २०१४, पृष्ठ क्र. २०९
३. फडके, य. दि., विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड पहिला, १९०१-१९१४, के, सागर पब्लीकेशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २००५, पृष्ठ क्र. २४
४. राऊत गणेश, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास, पृष्ठ क्र. ५२, किता.
५. डॉ. खांदवे एकनाथ, भारतातील सामाजिक चळवळी, सक्सेस पब्लीकेशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१५, पृष्ठ क्र. ५:४.
६. कसबे रावसाहेब, स्वतंत्र्य मजूर पक्ष, समाजप्रबोधन पत्रिका, ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१६, पृष्ठ क्र. ७१
७. फडके य. दि. विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड दुसरा, १९१४-१९२०, के, सागर पब्लीकेशन पुणे, द्वितीय आवृत्ती २००५, पृष्ठ क्र. २०
८. डॉ. भंडारे निशा, रा.ना. चव्हाण व्यक्ती व कार्ये, शब्द वैभव प्रकाशन पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१८, पृष्ठ क्र. १७५
९. नाईकवाडे अशोक, सुवर्ण महोत्सवी महाराष्ट्र, ज्ञानेश प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, २०१०, पृष्ठ क्र. १७७
१०. डॉ. गाठळ एस. एस, शेतकरी - कामगार पक्षाचे मुख्यपत्र सा. जनसत्ता चा (१९४१-१९५२) चिकित्सक अभ्यास, सचिव मराठवाडा इतिहास परिषद, अहमदनगर Vol-८ २००४, पृष्ठ क्र. ८८